

MORIR A LA BAIXA EDAT MITJANA

el cas de Reus al segle XIV

Com sia certa cosa lo morir e, a la creatura racional, incerta la hora de la mort, e com dels savis s'espera proveir al sdevenidor per ço que acabat lo peregrinar de aquest miserable món, tornant al nostre Creador, davant la sua sacratíssima magestat, pugam donar compte y rahó dels béns que ns són acompanyats.

Tirant lo Blanc, capítol CCCCLXIX

Parlar de la mort al món medieval és enfrontar-se amb quelcom complex. Demana una reflexió seriosa i acurada, ja que són molts els interrogants que sorgeixen al seu entorn, moltes les hipòtesis a desenvolupar i molts els temes que s'hi relacionen directament. Així, cal establir lligams amb l'espiritualitat i la religiositat del moment, amb la concepció de la vida, amb la visió que hom té de la pobresa, la caritat i la beneficència, o conèixer a fons l'estructura d'una font imprescindible per estudiar aquestes qüestions: el testament.

En aquest article pretenem dibuixar el panorama de la mort i la idea que hom en té a la baixa edat mitjana. Ho fem de forma molt general encara que centrant-nos, en algun moment, en el cas de Reus.¹ Parlem de vida i mort indistintament, ja que els dos conceptes es van lligant cada cop més. I ens fixem, sobretot, en el que hom disposa per aconseguir quelcom que és molt important en aquell moment: la salvació.

Vida i mort a la baixa edat mitjana

Certesa i dubte es barregen quan a l'edat mitjana algú es vol referir a la mort. I és que tot hom sap segur que ha de morir, però no quan arribarà el moment. La mort, a poc a poc, comença a infondre temor i por entre la gent ja al segle XIII i, sobretot, al XIV. Ja no és tan desitjada com en segles anteriors i ara és temuda. La concepció que hom té de la mort canvia, doncs, però també canvia la idea del pas pel món.

La vida, amb el creixement econòmic que s'observa en aquells moments, experimenta una transformació. Ja no és tant una peregrinació pel món, del qual cal sortir-ne al més aviat possible, sinó que es converteix en un temps per gaudir dels plaers de la vida.² Ara bé, cal tenir present que també és un període que serveix per acumular mèrits amb què presentar-se al judici davant de Déu, de la mateixa forma que el mercader acumula mercaderies per anar a les fires. Al final de la vida, quan arriba la mort, serà també el moment adequat per passar comptes amb Déu,³ igual com expressa el Tirant en el seu testament.

Cada vegada més es comença a portar una comptabilitat del més enllà, en paraules de Chiffolleau, i s'estableixen proporcions entre faltes comeses i indulgències que s'han aconseguit, absolucions rebudes, mèrits que permetran perdonar els pecats més ràpidament i faran que l'ànima tingui una estada més breu al Purgatori.⁴ Aquest lloc s'obre també com una nova esperança a tots aquells qui moren sense haver aconseguit el perdó dels seus pecats al llarg de la vida o als qui, mitjançant sistemes prohibits, s'han enriquit aprofitant-se dels altres. Tots, uns i altres, saben que al Purgatori podran acabar de redimir les seves culpes.⁵ Si a més han pogut comprar indulgències o han anat fent alguna almoïna, el perdó arribarà més aviat. Així, el panorama del final de la vida d'un creient veu una sortida millor que en els primers segles medievals, en què tan sols es podia anar al Cel o a l'Infern depenent del tipus de vida que s'havia portat.

Però el temps del Purgatori es pot accelerar, a més, amb la pregària dels qui queden vius al món. Els familiars del difunt poden fer que el seu parent arribi més aviat a l'eternitat mitjançant els sufragis. Aquestes intercessions, juntament amb els ritus que deixa

estipulats el moribund en el seu testament, ajudaran a aconseguir la salvació de la seva ànima.

Finalment, mort i vida arriben a relacionar-se plenament, quan la mort es comença a individualitzar al segle XII amb l'aparició lenta de la pròpia mort com un reconeixement de la caducitat de la vida.⁶ Aquesta ja no és un pas amarg pel món, sinó que és quelcom que passa aviat i que cal aprofitar. Així, la por a la mort que apareix en aquests moments no és res més que una afirmació de la vida, representada en les conegudes escenes macabres de l'època.⁷ Aquestes posen de manifest que la nova situació econòmica i social xoca de ple amb la realitat ineludible de la mort. Són representacions d'un amor apassionat per la vida, per la seva fugacitat i també per la incertesa de l'hora de la mort, qüestions que arriben a convertir-se en una obsessió.⁸

La pròpia mort

On la persona es mostra de forma individualitzada, sola, és al llit de mort. A la cambra comença el recorregut que porta el difunt fins al cementiri, envoltat de gestos i actituds que volen expressar aquest ambient de desesperació, però també d'esperança i de lluita per aconseguir la salvació o, almenys, anar al Purgatori. Una de les primeres accions que es desenvolupa en aquest període de temps és l'acte d'atorgar testament, un instrument jurídic que es converteix en un passaport⁹ per al més enllà i en una forma de tornar, mitjançant els llegats a institucions eclesiàstiques i benèfiques, tot allò que ha pogut ser robat en vida. Estipula igualment tots els ritus que vol que siguin celebrats per al traspàs de la seva ànima amb totes les intercessions. També és un bon sistema per regular el traspàs i continuïtat del patrimoni familiar.¹⁰

Si ens centrem en la cambra del moribund és perquè, generalment, el moment escollit per atorgar testament és en plena malaltia. Aquesta no sempre porta a la defunció, però sembla que és un moment idoni. Dels 220 testaments de Reus treballats, en 210 trobem la fórmula «...in magna infirmitate detentus...»,¹¹ fet que ens indica l'estat en què es troben els testadors. Ara bé, en 11 d'aquests testaments s'hi afegeix la paraula gravi, suposem que per donar a entendre un grau més agreujat de la malaltia.

Després d'atorgar testament es passa a l'absolució dels pecats.¹² A la cambra, per tant, sembla que hi és present un clergue, que inicia els ritus preparatoris de la mort amb l'extremunció.¹³ A Reus sol·liciten aquest ritus a través del testament un total de 28 testadors, els quals demanen també que es llegeixi la lletania davant del seu cos un cop mort. En definitiva, l'atorgant viu la pròpia mort a través del testament. La contempla de fora quan indica al notari què és el que vol i quins ritus sol·licita, com si participés des de l'exterior en el seu propi enterrament. Però la viu intensament quan s'hi troba i ja no pot fugir del darrer acte de la seva vida, l'òbit. Així, el moribund, malgrat estar envoltat de parents i amics, afronta el traspàs tot sol, de forma individual.¹⁴ És una situació crítica en què és ajudat per la Mare de Déu en un costat i el Diable a l'altre, i s'inicia una mena de judici en què són pesades en una balança les bones obres i les no tan bones.¹⁵ És el triomf de la mort i un motiu més per pensar en la vida.¹⁶

Gestos entorn de la mort

A la cambra del difunt encara es desenvolupen uns ritus abans que la mort surti al carrer. Són ritus que no trobem especificats en el testament, perquè pertanyen al costum.¹⁷ Per

Miracles de Notre-Dame,
segle XV. París, Bibliothèque
Nationale, ms. fr. 9198- 9199.

exemple, no sabem si el cos mort era rentat per les dones de la casa o si hi havia vetlla del cadàver. Aquest era introduït a la caixa després d'embolcallar-lo amb un sudari i es transportava a l'església a braços d'uns quants homes o sobre un mul, pràctica acostumada als segles X-XII.¹⁸

Per traslladar el cadàver a la parròquia i al cementiri s'organitza uns seguici funerari encapçalat per un prevere i acòlits, amb la creu alçada, i els acompanyants portant atxes enceses.¹⁹ Hi prenen part també, i segons la categoria social del difunt, un nombre determinat de pobres. Aquests reben de part del testador una quantitat de roba per vestir-se de dol i participar en la comitiva. El color acostumat no era el negre²⁰ sinó el blau i, a vegades, el vermell o el verd.²¹ Tant de la tonalitat de la roba com del nombre de pobres beneficiats no en diuen res els tres testaments reusencs que fan deixes d'aquest tipus. Bernat Savall²² dona 50 sous per vestir pobres «pauperibus induendis», en Guillem Marcó,²³ 300 sous amb el mateix objectiu, i en Pere Riba²⁴ mana als marmessors que donin roba als pobres, a l'hospital i als qui hi estiguin. Són llegats destinats als pobres, però no sabem si amb una intenció benèfica o de manera que aquells participin en aquesta processó fúnebre pels carrers de Reus. El que sí sembla que pretén fer una obra de caritat és el tercer testament, el de Pere Riba, que inclou l'hospital entre els beneficiaris de la seva generositat.

D'aquesta manera la mort surt al carrer,²⁵ el cadàver exposat a casa es mostra ara a la gent de la vila, que contempla l'espectacle format per familiars, amics, veïns, confreres, clergues, pobres, ploraneres, etc. Un seguici que perllonga la vetlla del cos mort, celebrada a la cambra principal de la llar, i que amplia l'espai de la mort.²⁶ Una cerimònia que, a partir del segle XIII, és organitzada, controlada i dirigida per eclesiàstics, malgrat les disposicions del testador en la seva darrera voluntat.²⁷

Les intercessions per al difunt

A més del seguici funerari, l'Església també controla els sufragis que sol·licita el testador per a la salvació de la seva ànima. No ens fixarem en tots els llegats que trobem en els testaments i que van destinats a la parròquia de Sant Pere, a la candela de Santa Maria, les ermites i els santuaris de la rodalia, l'Hospital de Sant Joan, pobres vergonyants, etc. Aquests llegats i la seva anàlisi demanen un estudi més detingut, que ara no podem fer.²⁸ Ens centrem bàsicament en aquells oficis religiosos i pregàries que es realitzen abans o immediatament després de la inhumació del cadàver al cementiri.

Quan el cadàver arriba a la parròquia, se celebren encara més rituals per encomanar l'ànima del difunt i lliurar-la a la sepultura. I se celebren segons el que ha quedat estipulat en el testament, en les deixes que estan en relació amb la idea de l'existència del Purgatori i que poden arribar a accelerar el temps que hi pugui estar l'ànima per acabar de purificar-se del tot. Lògicament, segons la posició social del testador, seran més o menys nombroses les intercessions.

Aquestes pregàries són cada vegada més nombroses en els testaments dels segles XIV i XV.²⁹ Un total de 171 testadors sol·liciten la celebració de misses en els seus funerals.³⁰ D'aquestes, en destaquem les anomenades «de Sant Amador», un seguit de 33 misses celebrades durant 33 dies consecutius. Aquells que les demanen saben molt bé que acumulant sufragis poden sortir més aviat del Purgatori.

Però encara hi ha qui crea beneficis, és a dir, la celebració diària d'una missa en una capella i altar determinats per un prevere designat pel testador. Aquest rep una quantitat de diners com a estipendi per la seva feina. De vegades es finançava mitjançant la creació d'un censal o les rendes que produeix un bé immoble, una peça de terra o una casa. Per exemple, el dia 24 de novembre de 1321, en Bartomeu Guiu funda un benefici sota l'advocació de sant Pere i el dota amb un tros de terra, una vinya i un hort. El prevere que l'exerceixi queda obligat a celebrar una missa diària seguida d'un respons.³¹ O en Berenguer Burgar, que l'any 1388 crea un benefici en què dona uns camps propers a la vila i el beneficiat ha de celebrar cada dia una missa i, a més, assistir a les hores canòniques de la comunitat de preveres.

També cal tenir en compte les novenes, aniversaris i misses de cap d'any, celebracions que trobem a Reus al llarg del segle XIV i que tenen la mateixa funció que la resta de sufragis. Amb tot això hem de pensar que es va creant un grup d'eclesiàstics especialitzats en aquestes intercessions, que les tenen com a única tasca. Un clergat que organitza un negoci entorn de la mort i que aprofita l'actitud religiosa dels homes i les dones de la baixa edat mitjana,³² en què la seva funció única és pregar i intercedir pels difunts, als quals, la comunitat de preveres de Reus dedicava, com a mínim, la missa matinal comunitària.³³

Conclusions

En definitiva, ens trobem davant d'un món en què la salvació de l'ànima és una de les coses més desitjades. Per aconseguir-ho s'utilitzen tots els mitjans que posa l'Església a l'abast,

Miniatura que representa la mort, del *Llibre de les hores* (1444)

que cada vegada són més, amb totes les modalitats de sufragis, intercessions i pregàries. Els reusencs del segle XIV no escapen a aquest moviment generalitzat en tot el món cristià. És un món que canvia la seva forma de viure i entendre la vida, la mort, la religiositat, etc. Tenen por a la mort, que passa de ser una mort vençuda a una mort vencedora, més individual. Però el que hi ha, certament, és un aferrar-se a la vida, que es converteix en un temps de gaudi, però tenint la mirada fixada en la preparació de la mort. Tenen en compte que cal tenir-ho tot a punt per a quan arribi l'ineludible moment del trapàs.

I una forma de preparar-se per a l'òbit és deixar escrita la darrera voluntat. Amb aquesta hom s'assegura una entrada sòlida a l'eternitat, encara que sigui després d'estar purificant l'ànima en el Purgatori.

DANIEL PIÑOL ALABART
Universitat Rovira i Virgili

¹Recentment hem presentat la nostra tesi de llicenciatura, dirigida per la doctora Coral Cuadrada, que porta per títol *La mort al segle XIV a Reus: un aspecte de la religiositat baixmedieval*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 1995. En aquest treball analitzem tots aquests temes estretament relacionats a partir del buidat de 220 testaments conservats a l'Arxiu Històric Comarcal de Reus (AHCR).

²MITRE FERNÁNDEZ, Emilio. «Una visión medieval de la frontera de la muerte: status viae y status finalis (1200-1348)», *En la España Medieval* Madrid, 5,2 (1986), pp. 665-681; el mateix autor, *La preparación ante la muerte entorno a 1300*, «Acta/Mediaevalia», Barcelona, 7-8 (1986-87), pp. 222-226.

³El creixement econòmic i la introducció de les formes mercantilistes i la comptabilitat influeixen en el concepte de la vida. Sobre aquest aspecte és importat l'obra de Jacques CHIFFOLEAU. *La comptabilité de l'au-delà*. Roma, 1980, en què presenta contínuament aquesta idea de la vida com a període per fruir, però també per recollir fruits amb què poder obtenir el perdó diví i accedir a la vida eterna.

⁴LE GOFF, Jacques. *El nacimiento del Purgatorio*. Madrid, 1989. És una obra fonamental per estudiar l'evolució d'aquest tercer lloc, que apareix al segle XIII com un espai intermedi entre el Cel i l'Infern.

⁵LE GOFF, Jacques. *La bolsa y la vida. Economía y religión en la Edad Media*. Barcelona, 1987, pp. 104-106.

⁶ARIÈS, Philippe. *La muerte en Occidente*. Madrid, 1982, p. 37.

⁷MALDONADO, Luis. *Génesis del catolicismo popular. El inconsciente colectivo de un proceso histórico*. Madrid, 1979, pp. 155-160.

⁸CHIFFOLEAU, Jacques. *op.cit.* 1980, p. 422. Creu que no hi ha connexió entre la crisi demogràfica del moment i la multiplicació d'imatges que exalten la

mort. HUIZINGA, Johan. *El otoño de la Edad Media*. Madrid, 1983, pp. 195-212. ARIÈS, Philippe. *El hombre ante la muerte*. Madrid, 1983, pp. 121-122, remarca i fa notar que aquest tema, el de l'amor apassionat per la vida i la seva relació amb les imatges macabres, és una de les qüestions que queda més clara en el treball de Huizinga. Ariès diu més endavant sobre aquest punt: «De este modo al mismo tiempo, se ha pasado, en las representaciones religiosas y en las actitudes naturales, de una muerte de conciencia y condensación de una vida, a una muerte de conciencia y amor desesperado a esta vida. La muerte macabra adquiere su verdadero sentido cuando se la situa en la última etapa de una relación entre la muerte y la individualidad, movimiento lento que comienza en el siglo XII y que llega en el XV a una cima jamás alcanzada luego.»

⁹LE GOFF, Jacques. *op.cit.*, 1987, pp. 64-65 «...la Iglesia rodea la práctica de la restitución de bienes adquiridos por la usura con todas las garantías posibles. Y lo hace más allá de la muerte del usurero, puesto que la restitución post mortem estaba prevista por el usurero penitente en su testamento -ese documento que en la baja Edad media es tan precioso en el estudio de las actitudes frente a la muerte y al más allá...»

¹⁰PORTELA, Ermelindo; PALLARÉS, M. Carmen. «Muerte y sociedad en la Galicia Medieval (ss. XII-XIV)», a: NÚÑEZ, M.; PORTELA, E. (coord.). *La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el arte de la Edad Media*. Santiago de Compostela, 1988, pp. 26-28. El moribund, quan està al llit malalt, repassa tota la seva vida i mira, amb l'ajuda del confessor, les faltes que ha comès. També, amb l'ajuda del notari, reordena els béns patrimonials de manera que s'evitin conflictes futurs que puguin trencar l'estabilitat familiar. Així es creen moviments de béns cap a l'interior del grup i també cap a l'exterior, canalitzats aquests darrers amb les deïxes pietoses.

¹¹PIÑOL ALABART, Daniel. *op.cit.*, 1995, p. 65.

¹²RAPP, Francis. *La Iglesia y la vida religiosa en Occidente a fines de la Edad Media*. Barcelona, 1973, pp. 108-109. Per esborrar la culpa del pecador hi havia l'absolució però no quedava net del tot i, per tant, s'havia de purificar totalment al Purgatori.

¹³VOVELLE, Michel. *La mort en Occident, de 1300 à nos jours*. París, 1983, pp. 147-148. ARIÈS, Philippe. *op.cit.*, 1985, pp. 124-128. Arriba a afirmar que tota cerimònia religiosa al voltant de la mort es reduïa a l'absolució «...una vez sobre el cuerpo vivo, otra sobre el cuerpo muerto puesto en el lecho, y una última sobre la tumba. Nada de misas, o, si se celebraban, pasaban desapercibidas.»

¹⁴CHIFFOLEAU, Jacques. *op.cit.*, 1980, p. 431.

¹⁵RAPP, Francis. *op.cit.*, 1973, p. 108. MOLLAT, Michel. «Le sentiment de la mort dans la vie et la pratique religieuses à la fin du Moyen Âge», a: *Etudes sur l'économie et la société de l'Occident médiéval, XIIIe-XVe siècles*. Londres, 1977, pp. 222. És un moment en què apareix el concepte de l'Ars Moriendi, amb el qual s'ajuda els moribunds a

Heures de la Famille de Langeac, segle XV.
La inhumació

superar aquest tràngol, un art difícil que pretén també desemascarar les astúcies del Maligne que intenta desviar l'ànima, per darrer cop, cap a l'Infern. El prevere, amb el seu art de ben morir, pot ajudar el moribund a no caure en la temptació.

¹⁶GARCÍA-OLIVER, Ferran. «El Triomf de la Mort», a: *Revista d'Història Medieval*, València, 3 (1992), pp. 243-248.

¹⁷LÓPEZ, Olga. *Actituds col·lectives davant la mort i discurs testamentari al Mataró del segle XVIII*. Mataró, 1987, pp. 45-47. RIU, Manuel. *Alguns costums funeraris a l'Edat Mitjana a Catalunya, Discurs a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 1983.

¹⁸TO I FIGUERAS, Lluís. «Evolució dels ritus funeraris a Catalunya a través dels testaments (segles X-XII)», a: *Lambard*, Barcelona 3 (1983-85), p. 82.

¹⁹Els testaments reusencs del XIV no ens diuen res d'aquest seguici funerari pels carrers. Qualsevol hipòtesi que puguem formular al respecte, de moment, la traiem de la bibliografia que hi ha sobre el tema.

²⁰ARIÈS, Philippe. *op.cit.*, 1983, pp. 142. El color negre no es generalitzà com a color de dol fins al segle XVI.

²¹BORRÀS I FELIU, Antoni. «L'ajuda als pobres en els testaments de Catalunya i València del segle XV» a: RIU, M. (dir.). *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*.

Barcelona, 1980, vol. I, pp. 363-371. Els pobres havien de vestir a València unes gramalles i uns caperons de color blau, que podien conversar després de l'enterrament o, en alguna rara ocasió, eren entregades a uns altres pobres.

²²AHCR, Prot. Notarials, caixa en mal estat (c.m.e.), ll. 1, f. 36-37 (12.XI.1326).

²³AHCR, Prot. Notarials, c. 4, ll. 3, f. 19 (30.IX.1327)

²⁴AHCR, Prot. Notarials, c. 4, ll. 3, f. 26 (28.III.1328)

²⁵VOVELLE, Michel. *op.cit.*, 1983, p. 153.

²⁶PORTELA, E.; PALLARÉS, M.C. «Los espacios de la muerte» a: NÚÑEZ, M.; PORTELA, E. *La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el arte de la Edad Media. Ciclo de conferencias 15-19 de abril de 1991*. Santiago de Compostel·la, 1992, pp. 26-35. La mort té uns espais diferenciats i que Portela-Pallarés agrupen en tres tipus: espai des del lloc de malaltia i mort fins al de l'enterrament; espai dels morts, espai sagrat: el cementiri, i espai de la pregària. Pel que fa al primer grup hom distingeix la mort accidental, que es dona generalment fora de casa, la mort a l'interior juntament amb els ritus de la vetlla del cadàver, i la mort que surt a l'exterior, amb el trasllat del cos fins al lloc de l'en-

terrament.

²⁷ARIÈS, Philippe. *op.cit.*, 1983, pp. 142-148.

²⁸Aquestes donacions en metàl·lic les trobem en la gran majoria de testaments que hem treballat. Són una font d'informació important per conèixer la religiositat del moment, les devocions dels reusencs del segle XIV. Així trobem santuaris marians entre els beneficiats (la Roca de Mont-roig, la Serra de Montblanc, Puigcerver, Paret Delgada, Mare de Déu de Montsant), ermites de sants (Sant Llorenç de la Boella, Sant Pere del Puig) i les esglésies sufragànies de la de Reus (Sant Vicenç de Castellvell i Sant Miquel d'Almòster). A més, hi ha llegats als convents de framenors, predicadors i clarisses de Tarragona i als carmelites de Valls. En definitiva, llegats que volen aconseguir la intercessió de la Mare de Déu i dels sants a canvi d'uns diners o, en els cas dels convents, demanar la pregària dels frares i les monges per les ànimes dels seus difunts benefactors.

²⁹ARIÈS, Philippe. Ídem, p. 149. «Durante medio milenio, desde el siglo XII hasta el XVIII, la muerte fue esencialmente ocasión de misas.»

³⁰Són molt pocs els testadors que indiquen el nombre de misses que s'han de celebrar. Suposem que, com a mínim, en sol·liciten una. A vegades trobem que es demana la celebració d'altres misses en un dia diferent al de l'enterrament i que serveixin per a la intercessió de les àn-

mes dels pares, el marit, l'esposa i per a tots els difunts.

³¹En els testaments no hem trobat cap creació de benefici. Per obtenir les dades a què ens referim, hem utilitzat un llibre de visites pastorals de l'AHCR, en el qual en una visita que efectua l'arquebisbe Joan Lario el dia 16 de juliol de 1767 a l'església prioral de Sant Pere de Reus, després de revisar les diverses dependències parroquials, visita, un per un, tots els beneficis que hi ha en aquells moments al temple. De fundats al segle XIV, en troba un total de tretze.

³²Idea que prenem de ROMERO, J. Ramón. «Morir en Madrid a finales del siglo XIV. Economía monástica y mentalidades religiosas», a: *Anuario de Estudios Medievales*, Barcelona, 19 (1989), pp. 573-586.

³³AHCR, Ordinacions de la Comunitat de Preveres, 1457.

